

ТРУДОВЕ ПРАВО ТА ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Лономаренко О.М.,

*викладач кафедри цивільного і трудового
права Харківського національного*

педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди

ДО ПИТАННЯ ПРО МОЖЛИВІСТЬ ВИЗНАННЯ СІМ'Ї СУБ'ЄКТОМ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Питання про суб'єкт неминуче виникає, коли предметом дослідження є правовідношення. Не викликає сумніву, що для того, аби норма права втілилася в життя, “запрацювала”, необхідно, насамперед, з'ясувати, кому вона адресована і, зокрема, хто є носієм суб'єктивного права. Найбільшої актуальності це питання отримує в тих галузях права, в яких проблема суб'єктного складу правовідносин є дискусійною. До таких галузей права відноситься право соціального забезпечення, де одним з найбільш спірних питань є питання про сім'ю як суб'єкт.

Вперше положення про визнання сім'ї суб'єктом правовідносин по соціальному забезпеченню було висунуто Є.І. Астраханом¹. Згодом воно знайшло свій подальший розвиток у працях В.С. Андрєєва, А.Д. Зайкіна, Е.Ф. Чернишової, Е. Осики та інших учених. Більш того, у нинішній час така думка в праві соціального забезпечення є традиційною і практично не піддається сумніву. У сучасній літературі з соціального забезпечення говорять про сім'ю як суб'єкт права соціального забезпечення як про беззаперечне положення, не вважаючи за потрібне наводити докази цього². Тим не менше, загальновизнаність такої позиції, на мій погляд, не свідчить про її обґрунтованість.

Необхідно відзначити, що вирішення поставленого питання не відноситься винятково до галузі права соціального забезпечення, а має значення і для інших галузей права (цивільного, житлового, сімейного і т.д.). При цьому, очевидно, відповідь на нього повинна бути однаковою. Якщо сім'я і може бути визнана суб'єктом права, то таке визнання повинне бути загальним для всіх галузей права. І навпаки, якщо вона таким суб'єктом не є, то цей висновок також повинен бути єдиним для всіх галузей. Таким чином, проблема визнання сім'ї суб'єктом права набуває загальноправового характеру.

У рамках цього дослідження буде започатковано доведення того, що сім'я не може бути суб'єктом правовідносин по соціальному забезпеченню сімей з дітьми.

Отже, в науковій літературі висловлено дві протилежні думки про те, чи є сім'я суб'єктом права. Одні автори думають, що є. Найбільшого поширення така позиція, як уже говорилося, одержала в працях фахівців у праві соціального забезпечення. Так, наприклад, Є.Ф. Чернишова

¹ Астрахан Е.И. Некоторые вопросы пенсионного правоотношения по советскому трудовому праву // Ученые записки ВЮИОН. Вып. 14. – М., 1962. С. 153.

² Див., наприклад: Сирота И.М. Право социального обеспечения в Украине. – Х.: Одиссей, 2004. С. 88; Сташків Б. Суб'єкти правовідносин у сфері соціального забезпечення // Право України. – 2003. – № 2. – С. 43; Ярыгина Е. Правоотношения по обеспечению пособиями семей, имеющих детей // Підприємництво, господарство та право. – 2002. – № 2. – С. 70; Кулачок Л.В. Державна допомога сім'ям з дітьми як форма соціально-правового захисту: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. – Х.: Нац. ун-т внутр. справ, 2003. С. 10; Право социального обеспечения / Под ред. К.Н. Гусова. – М.: ПБОЮЛ Грачев С.М., 2001. С. 72.

на прикладі правовідносин з одержання допомоги малозабезпеченими, багатодітними сім'ями робить висновок, що суб'єктом права є не індивід, але і не організація, а сукупність індивідів, пов'язаних єдиними правами й обов'язками, тобто правом на одержання допомоги, на її думку, володіє нетиповий суб'єкт – сім'я, що має дітей³. На підтвердження своєї думки Є.Ф. Чернишова наводить такі аргументи:

1) допомоги по соціальному забезпеченню дітей у малозабезпечених сім'ях, по забезпеченню багатодітних і самотніх матерів, по забезпеченню дітей військовослужбовців строкової служби і т.д. є сімейними. Крім того, на підтвердження того, що сім'я є суб'єктом права на одержання допомоги з малозабезпеченості Є.Ф. Чернишова писала, що цей висновок підтверджується самою назвою Указу Президії Верховної Ради СРСР “Про введення допомоги на дітей малозабезпеченим сім'ям”⁴;

2) право на одержання цих допомог обумовлено такими факторами, як малозабезпеченість і наявність дитини у віці до восьми років, багатодітність, факт материнства у незареєстрованому шлюбі тощо;

3) ці допомоги не стосуються об'єктів особистого майна матері, яка, як правило, отримує допомогу, а є сімейним майном цільового призначення;

4) ці допомоги можуть одержувати при неможливості призначення їх матері батько або опікун дитини⁵.

У той же час несправедливо говорити, що прихильниками такої точки зору є тільки фахівці в праві соціального забезпечення. Цю думку розділяють і вчені, які працюють над проблемами інших галузей права. У трудовому праві М. Неваліний, аналізуючи зміст закону України від 14 жовтня 1992 року “Про охорону праці”, робить висновок про те, що “закон уперше закріпив у правовідносинах, що виникають у зв'язку з трудовим каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, пов'язаним з виконанням трудових обов'язків, як самостійного суб'єкта права – сім'ю”⁶. У сфері цивільного права Ю.І. Зіоменко писав, що сім'я є суб'єктом як правовідносин з приводу володіння і користування сімейним житлом, так і відносин, регульованих різними галузями права⁷. Як суб'єкт цивільних правовідносин сім'ю розглядає також і К.Ш. Хамраєв, який, аналізуючи Закон Республіки Узбекистан “Про власність” від 31 жовтня 1990 року, робить висновок про те, що одним із суб'єктів сімейної власності є “суспільне господарське об'єднання членів сім'ї, що має правовий статус юридичної особи і здійснює підприємницьку та іншу виробничо-господарську діяльність (майново високоорганізована сім'я)”⁸.

Однак багато інших дослідників приходять до висновку про те, що сім'я суб'єктом права не є. Ця думка найбільше поширена в цивільному (зокрема, в сімейному) праві. Наприклад, О.П. Сергєєв відзначає, що “наділення сім'ї особливим правовим статусом, що характерно для більш ранніх епох розвитку людського суспільства, у нинішній час не тільки не диктується економічними і соціальними потребами, але й вступило б з ними в протиріччя.

³ Див.: Чернышева Е.Ф. Семья как субъект правоотношений по социальному обеспечению // Вестник Ленинградского университета: Экономика. Философия. Право. Выпуск 3. – 1979. – № 17. – С. 66.

⁴ Чернышева Е.Ф. Семья как субъект правоотношений по социальному обеспечению // Вестник Ленинградского университета: Экономика. Философия. Право. Выпуск 3. – 1979. – № 17. – С. 67.

⁵ Див.: Чернышева Е.Ф. Правовое регулирование отношений по социальному обеспечению семей, имеющих детей: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. – Л.: ЛГУ, 1981. С. 14-15.

⁶ Неваліний М. Визначення поняття сім'ї та членів сім'ї потерпілого // Право України. – 1996. – № 8. – С. 52.

⁷ Див.: Зіоменко Ю.І. Семья и право на жилую площадь в СССР: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.7.12. – Х.: Харьковск. юрид. ин-т, 1970. С. 5-6.

⁸ Хамраєв К.Ш. Понятие, содержание права семейной собственности и проблемы его правовой защиты: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. – Ташкент: Ин-т философии и права им. И.М. Муминова АН Республики Узбекистан, 1994. – С. 9.

Тому навіть у тих випадках, коли відповідно до деяких правових актів саме сім'я виступає носієм відповідних прав, законних інтересів, а іноді й обов'язків, учасниками конкретних правовідносин стають усе-таки конкретні члени сім'ї, коло яких визначається по-різному стосовно окремих видів регульованих відносин⁹. Аналогічної точки зору дотримується І.В. Жилинкова, оскільки “для того, щоб бути самостійним суб'єктом права, сім'я повинна бути відособлена від своїх членів та інших осіб в організаційному і майновому відношенні. Особливе значення при цьому здобувають питання про вступ і вихід членів сім'ї з її складу (тому що з цим пов'язане виникнення і припинення прав і обов'язків); про підстави виникнення і припинення сім'ї як суб'єкта права; про відповідальність сім'ї як суб'єкта права перед третіми особами і т.д.”¹⁰. Я.М. Шевченко також дотримується думки про те, що “сім'я не є колективним суб'єктом правовідносин, у правовідносини можуть вступати тільки окремі особи – члени сім'ї”¹¹. З загальнотеоретичних позицій С.В. Полєніна відзначала, що розуміння сім'ї як суб'єкта права буде ущемляти багато конституційно закріплених прав людини, включаючи право на працю, вільне розпорядження своїм майном і доходами¹². При цьому багато вчених, що дотримуються подібної думки, стверджують, що сім'я є не суб'єктом права, а об'єктом охорони з боку держави¹³.

У праві соціального забезпечення також є противники думки про визнання сім'ї суб'єктом права. Так, з детальною критикою концепції про визнання сім'ї суб'єктом права соціального забезпечення виступила Р.І. Іванова. Зокрема, вона відзначає, що всі разом аргументи Є.Ф. Чернишової (саме її аргументація і, на мою думку, є найбільш повною) не викликають ніяких заперечень власне кажучи, за винятком тієї обставини, що вони не можуть служити доводами для відстоюваної нею концепції про сім'ю як про суб'єкт правовідносин по соціальному забезпеченню¹⁴. І далі вона спростовує усі висунуті Є.Ф. Чернишовою аргументи.

По-перше, Р.І. Іванова відзначає той факт, що вже в назві майже всіх сімейних допомог міститься точна вказівка на суб'єкта аналізованих правовідносин – дитини, декількох дітей. І дійсно, наприклад, в Законі України “Про державну соціальну допомогу сім'ям з дітьми” передбачені такі види допомоги: допомога у зв'язку з вагітністю і пологами (одержувач – жінка); одноразова допомога при народженні дитини (одержувач – один з батьків); допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку (одержувач – член сім'ї, який фактично здійснює догляд за дитиною); допомоги на дітей, що перебувають під опікою і піклуванням (одержувач – опікун чи піклувальник); допомога при народженні дитини у самотньої матері (одержувач – мати). Таким чином, незважаючи на те, що відповідно до назви закону допомога надається сім'ї з дітьми, одержувачем її завжди є один із членів сім'ї, який виступає від свого імені, а не як представник сім'ї. З цього випливає, що віднесення допомог до сімейних не означає вказівку на сім'ю як суб'єкта-одержувача цієї допомоги. Це свідчить лише про те, що сім'я виступає об'єктом турботи з боку держави.

По-друге, дійсно, перераховані Є.Ф. Чернишовою юридичні факти

⁹ Гражданское право. Учебник. Часть III / Е.Ю. Валявина, Н.Д. Егоров, И.В. Елисеев и др. Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – М.: Проспект, 1999. – С. 220.

¹⁰ Жилинкова И.В. Правовой режим имущества членов семьи. –Х.: Ксилон, 2000. – С. 49-50.

¹¹ Шевченко Я.Н. Совершенствования законодательства о семье (Теоретические проблемы соотношения гражданского и семейного законодательства) – К.: Наукова думка, 1986. – С. 6.

¹² Полєніна С. Семья – потемки? // Российская юстиция. – 1994. – № 3.

¹³ Див., наприклад: Звягинцева Л. Семья в рамках закона // Советская юстиция. – 1992. – № 5. – С. 3; Рабєц А.М. Семейное право: Курс лекций. – Белгород: Везелица, 1998. – С. 3.

¹⁴ Іванова Р.І. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР. – М.: Изд-во МГУ, 1986.– С. 103; Мананкова Р.П. Правовые проблемы членства в семье. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1985. – С. 116.

(малозабезпеченість, вік дитини, факт материнства в незареєстрованому шлюбі і т.д.) є підставами для виникнення права вимоги про призначення сімейної допомоги. Це обумовлено тим, що при виникненні цих юридичних фактів сім'я потрапляє до уразливого стану, викликаного тим, що найчастіше народження дитини пов'язане з утратою матір'ю заробітної плати й одночасним зростанням витрат, викликаних доглядом за дитиною. У цьому зв'язку правильно відзначає Р.І. Іванова, що в усіх випадках, коли держава надає допомогу на дітей, вона це робить із прямим цільовим призначенням надати матеріальну підтримку сім'ї у вихованні кожної дитини, або непрямим, як, наприклад, при наданні допомоги по догляді за дитиною до досягнення нею віку певного віку (відповідно до чинного законодавства України – до досягнення дитиною трьох років). Але і загальна і конкретизована мета надання допомоги рідко вказує нам на суб'єкт, що має на нього право¹⁵.

По-третє, Р.І. Іванова відзначає, що пенсії, допомоги є об'єктом правовідносин по соціальному забезпеченню лише до одержання їх особами, що мають на них право. З моменту одержання вони стають об'єктами особистої власності громадянина і використовуються у відповідно до їхніх потреб. Це ж підкреслює і Б. Сташків, відзначаючи, що "з моменту їх (матеріальних цінностей, отриманих у виді державної допомоги – О.П.) вручення припиняють дію норми права соціального забезпечення, а їм на зміну приходять норми цивільного права".

Однак усі вищенаведені докази, що спростовують думку про визнання сім'ї суб'єктом права соціального забезпечення, носять окремий характер, тому що відносяться винятково до сфери дії права соціального забезпечення. У той же час, як вже відзначалося вище, вирішення питання про те, чи є сім'я суб'єктом права, носить загальноправовий (міжгалузевий) характер. І в цьому зв'язку його вирішення повинне безпосередньо залежати від загальнотеоретичного розуміння суб'єкта права. При цьому позитивна відповідь на поставлене питання може бути дана лише в тому випадку, якщо у сім'ї будуть встановлені всі ознаки суб'єкта права.

Слід зазначити, що з питання про те, хто є суб'єктом права, в теорії права немає однозначної думки. Так, наприклад, А.В. Міцкевич вважає, що суб'єктами права є "особи або організації, за якими визнана законом особлива юридична властивість (якість) правосуб'єктності, яка дає можливість брати участь у різних правовідносинах з іншими особами та організаціями"¹⁶. З таким твердженням, на наш погляд, погодитися не можна, оскільки його автор не визначає сутнісні ознаки суб'єкта права і визнає такими всякого, на кого законодавець вкаже як на суб'єкт права. Тому більш обгрунтовано уявляється думка С.С. Алексєєва, який пише, що суб'єкт права має дві основні ознаки. Перша, але не єдина і не головна, – вказівка в нормах права на визначену особу (колектив осіб) як на суб'єкта права. Друга ж полягає в тому, що така особа (колектив осіб) за своїми особливостями фактично може бути носієм суб'єктивних юридичних прав і обов'язків. Для цього суб'єкт повинен мати якості, що пов'язані зі свободою волі людини, колективу людей, тобто, по-перше, зовнішньою відособленістю; по-друге, персоніфікацією (виступати як єдина особа); по-третє, здатністю виробляти, виражати і здійснювати персоніфіковану волю¹⁷. При цьому очевидно, що друга з названих ознак є головною стосовно першої, оскільки не в силу законодавчої вказівки суб'єкт стає зовні відособленим, персоніфікованим і набуває здатності

¹⁵ Іванова Р.И. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – С. 105.

¹⁶ Проблемы общей теории права и государства: Учебник для вузов / Н.В. Варламова, В.В. Лазарев, В.В. Лапаева и др. Под ред. В.С. Нерсесянца. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – С. 373.

¹⁷ Див.: Алексєев С.С. Общая теория права. В 2 томах. Том. 2. – М.: Юрид. лит., 1982. – С. 138.

виробляти, виражати і здійснювати персоніфіковану волю, а навпаки: тільки суб'єкт, що володіє зазначеними властивостями, може бути визнаний законодавцем суб'єктом права.

Таким чином, для того, щоб виступати як суб'єкт права, сім'я повинна мати зовнішню відособленість, персоніфікацію, а також здатність виробляти, виражати і здійснювати персоніфіковану волю.

Про зовнішню відособленість необхідно говорити у двох сферах – майновій і немайновій. Майнова відособленість насамперед означає відособленість майна колективного суб'єкта від майна його членів, як це, наприклад, має місце у юридичної особи. Тобто майно повинно знаходитися на праві власності або іншому речовому праві в індивідуального або колективного суб'єкта. При цьому необхідно мати на увазі, що колективний суб'єкт повинен бути єдиним власником свого майна. Якщо ж мова йде про множинність осіб на стороні власника, то в цьому випадку виникають відносини спільної власності. Саме такі відносини пов'язують членів сім'ї, та й то не в усіх випадках. Між подружжям (а відповідно до нового СК України, і між особами, що проживають одною сім'єю без реєстрації шлюбу (фактичним подружжям)) на майно, придбане в період шлюбу (спільного проживання) за рахунок їхньої спільної праці і загальних коштів, виникає спільна сумісна власність. При цьому необхідно відзначити ту обставину, що відповідно до сімейного законодавства (стаття 173 СК України) майно батьків і дітей відособлене одне від одного. Стосовно немайнових благ зовнішня відособленість може виражатися, зокрема, у власному імені. Однак члени сім'ї можуть мати різні прізвища, залишаючись при цьому єдиною сім'єю.

Персоніфікація суб'єкта права складається в його здатності виступати зовні як єдина особа. У юридичних осіб це зокрема виявляється в тому, що уповноважена посадова особа, як правило, глава виконавчого органу управління, виступає зовні від імені юридичної особи. Що ж стосується сім'ї, то для здійснення одним з її членів правомочностей стосовно майна, що належить її членам на праві спільної часткової власності, необхідне отримання згоди всіх співвласників. Стосовно ж майна, що належить членам сім'ї на праві спільної сумісної власності, правомочність розпорядження може здійснюватися одним членом сім'ї, що виступає від свого власного імені, згода інших співвласників презюмується.

При цьому сім'я також позбавлена здібності виробляти, виражати і здійснювати персоніфіковану волю. Так, якщо стосовно правомочності розпорядження нерухомістю, що знаходиться у спільній сумісній власності, відсутня згода одного із співвласників, то договір не буде укладений, а укладений може бути визнаний недійсним. Примусова дача згоди на укладення такого договору неможлива. У цьому відмінність сім'ї, наприклад, від такого суб'єкта права, як юридична особа, в якій рішення приймає або виконавчий орган, або більшість членів загальних зборів, а учасник юридичної особи, який не погоджується на здійснення тієї чи іншої угоди, повинен підкоритися загальній волі¹⁸.

Викладене дозволяє зробити висновок, що сім'я не має сутнісних ознак суб'єкта права, а тому не повинна визнаватися таким. Вказівка ж в окремих законах на те, що "сім'я має право" або "сім'я зобов'язана" не повинно а рїгїгї сприйматися як визнання її правосуб'єктності. Очевидно, що в подібних випадках відповідні права й обов'язки має все-таки не сім'я, а відповідні її члени.

¹⁸ Див., наприклад: Цивільне право України. Частина перша. / Ч.Н. Азімов, М.М. Сібільов, В.І. Борисова та ін.; За ред. Ч.Н. Азімова, С.Н. Приступи, В.М. Ігнатенка. – Х.: Право, 2000. С. 261.

Використана література:

1. Алексеев С.С. Общая теория права. В 2 томах. Том. 2. – М.: Юрид. лит., 1982. – 360 с.
2. Астрахан Е.И. Некоторые вопросы пенсионного правоотношения по советскому трудовому праву // Ученые записки ВИЮН. Вып. 14. – М., 1962.
3. Гражданское право. Учебник. Часть III / Е.Ю. Валявина, Н.Д. Егоров, И.В. Елисеев и др. Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – М.: Проспект, 1999. – 592 с.
4. Жилинкова И.В. Правовой режим имущества членов семьи. – Х.: Ксилон, 2000. – 398 с.
5. Звягинцева Л. Семья в рамках закона // Советская юстиция. – 1992. – № 5. – С. 3-5.
6. Зиоменко Ю.И. Семья и право на жилую площадь в СССР: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.7.12. – Х.: Харьковск. юрид. ин-т, 1970. – 18 с.
7. Иванова Р.И. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – 176 с.
8. Кулачок Л.В. Державна допомога сім'ям з дітьми як форма соціально-правового захисту: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. – Х.: Нац. ун-т внутр. справ, 2003. – 17 с.
9. Мананкова Р.П. Правовые проблемы членства в семье. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1985.
10. Неваліний М. Визначення поняття сім'ї та членів сім'ї потерпілого // Право України. – 1996. – № 8. – С. 51-52.
11. Поленина С. Семья – потемки? // Российская юстиция. – 1994. – № 3.
12. Право социального обеспечения / Под ред. К.Н. Гусова. – М.: ПБОЮЛ Грачев С.М., 2001. – 328 с.
13. Проблемы общей теории права и государства: Учебник для вузов / Н.В. Варламова, В.В. Лазарев, В.В. Лапаева и др. Под ред. В.С. Нерсисянца. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – 832 с.
14. Рабец А.М. Семейное право: Курс лекций. – Белгород: Везелица, 1998. – 192 с.
15. Сирота И.М. Право социального обеспечения в Украине. – Х.: Одиссей, 2004. – 384 с.
16. Сташків Б. Суб'єкти правовідносин у сфері соціального забезпечення // Право України. – 2003. – № 2. – С. 39-44.
17. Хамраев К.Ш. Понятие, содержание права семейной собственности и проблемы его правовой защиты: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. – Ташкент: Ин-т философии и права им. И.М. Муминова АН Республики Узбекистан, 1994.
18. Цивільне право України. Частина перша. / Ч.Н. Азімов, М.М. Сібільов, В.І. Борисова та ін. За ред. Ч.Н. Азімова, С.Н. Приступи, В.М. Ігнатенка. – Х.: Право, 2000. – 368 с.
19. Чернышева Е.Ф. Правовое регулирование отношений по социальному обеспечению семей, имеющих детей: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. – Л.: ЛГУ, 1981.
20. Чернышева Е.Ф. Семья как субъект правоотношений по социальному обеспечению // Вестник Ленинградского университета: Экономика. Философия. Право. Выпуск 3. – 1979. – № 17. – С. 66-73.
21. Шевченко Я.Н. Совершенствования законодательства о семье (Теоретические проблемы соотношения гражданского и семейного законодательства) – К.: Наукова думка, 1986.
22. Ярыгина Е. Правоотношения по обеспечению пособиями семей, имеющих детей // Підприємництво, господарство та право. – 2002. – № 2. – С. 69-70.

Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільного і трудового права Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди (протокол № 3 від 15 жовтня 2004 року)

